

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA ÚJ OLASZ FORDÍTÁSBAN

A millennium évében, 2000-ben jelentette meg a Római Magyar Akadémia Madách remekművének új olasz fordítását. Umberto Viotti megindító előszóban számol be arról, hogy miképpen talált Madáchra és hogyan készült a fordítás. Viotti mérnök, aki 1934-ben kezdett magyarul tanulni, az akkor hozzáférhető nyelvkönyvek-ből illetve a Milánóban látogatható magyar nyelvű tanfolyamokon. Egy 1934-es turistaút után, 1938-ban már egy debreceni nyári egyetemen is részt vett és eljutott odáig, hogy Mikszáthot olvasson szótárral. Madách-fordítása azonban egy személyes barátság emlékére hozott áldozati ajándék. Pongrácz Lajost — mint ösztöndíjast — 1941-ben ismerte meg; a fiatal italianista búcsúzaskor megajándékozta őt Madách művével. Pongráczot később koholt perbe fogták és 1950-ben agyonlőtték. Az ő emlékére fogott hozzá Madách művének fordításához; munkája utolsó szakaszában Vittoria Curlo színháztörténész kutató segítette neki a szöveg csiszolásában és a mű egyes részeinek költői formába öntésében. A fordítása ugyanis nagyjából prózában készült.

A művet Fáj Attila, a Genovában élő irodalom- és filozófiatörténész professzor, az MTA külső tagjának tanulmánya vezeti be. Nem csupán összefoglalja az olasz olvasó számára Madách életét és a mű keletkezését, hanem széles ívben felrajzolja a Tragédia színházi és világirodalmi életét. A legérdekesebb azonban a bevezető tanulmány gerincét alkotó fejtegetés, amelyben — több évtizedes kutatása és az 1980-as években, főleg a római Magyar Katolikus Szemlében publikált tanulmánya alapján — új és eredeti értelmezését adja a Tragédiának, mégpedig Giambattista Vico filozófiájának alapján. Mivel ez nem csupán lebilincselő és meggyőző, hanem a hazai magyar olvasó előtt legnagyobb mértékben ismeretlen is, ezért a továbbiakban röviden ismertetjük.

Fáj Attila kiindulópontja nem más, mint az a válaszlévlél, amelyben az író megpróbálta hegelianus kritikusként, Erdélyi Jánost meggyőzni elemzésének helytelen kiindulópontjáról. Így írt Erdélyinek 1862. szeptember 13-án: „Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy amint az ember istentől elszakad s ön erejére támaszkodva cselekedni kezd: Az emberiség legnagyobb és legszentebb eszméin végig egymás után cse-

lekszi ezt.” Fáj rámutat arra, hogy Vico ugyanezt a viselkedésmódot emelte ki: az ember az eredeti bűn miatt elszakadván Istentől, kikerülhetetlen módon belebonyolódik a profán történelem előre és visszahaladó folyamataiba. Ha az ember kétségbeesésében nem is veszi észre, mégis halad, az Isten jötevő keze hat a Vico által ilyen értelemben meghatározott „előrelátás” vagy „gondoskodás” révén: az ember törekszik arra, hogy magától javítson helyzetén.

Vico korszakfordító művén túl (ez az *Új tudomány*, amelynek második és végleges változata 1844-ben jelent meg), Fáj a filozófus egyéb műveit is átvizsgálta, rekonstruálta a gondolkodó teljes rendszerét. Így például latin nyelvű retorikakönyvében (*Institutiones oratoriae*) hangsúlyozta, hogy gyermekkorától kezdve az ember mindig szeret valamit, de mindig valami mást. Az *Új tudomány* ehhez hozzáteszi, hogy ilyen maga az emberiség is: mindig szeret és akar valamit, de mindig mást.

Vico szerint a történelem menete ciklikus. Minden ciklus három fázisra oszlik: az istenek, a hősök, azaz a héroszok és az emberek korára. (Megjegyezném, hogy Vico ebben a felosztásban nagy valószínűséggel Ovidius *Átváltozásainak* mint az egész világtörténelmet magában foglaló eposznak a szerkezetét követi; a tizenöt énekes mű 5-5-5 éneket szentel az istenek, a héroszok és az emberek átváltozásainak.)

Fáj Attila helytálló megfigyelése szerint Madách műve is triadikus ciklusokból áll. A genovai professzor szerint ezt azért nem vették észre idáig, mert egyrészt Madách minden színt, azaz minden fázist más-más világba helyeztet, másrészt pedig az egyes történelmi korszakokat nem csúcsponton, hanem a hanyatlás periódusában ragadta meg. Pontosan ezzel a fogással biztosította azt, hogy „az egyik világból a másikba” való átmenet szükségszerűnek bizonyuljon és a legdrámaibb legyen. Hozzáteszi azt is, hogy Madách természetesen ciklikus tervét kiterjesztette azokra a történelmi korszakokra is, amelyek már Vico halála után következtek be. Fáj Attila ezek után röviden jellemzi az általa felfedezett terv értelmében az egyes madáchi színeket. Így például szerinte az egyiptomi szín, mint az első ciklus kezdete, az istenek korának alkonyát mutatja be, míg az athéni szín a héroszok korával jár el ugyanilyen módon. Miltiadész ilyen értelemben meggyengült Herkulesnek látja. Tudjuk, hogy Vico a maga művében a „hérosz” szinonimájaként használta az

egyres görög és keleti mítosz-változatokból rekonstruálható Héraklészeket. A második ciklussal kapcsolatban nagyon érdekes megfigyelése, hogy Kepler álmában, azaz a párizsi színben maga a francia forradalom is a hanyatlás fázisában jelenik meg, ébredése után viszont Kepler egyfajta panteizmus szellemében oktatja tanítványát, vagyis abban a hitben, hogy az istenség működik az életben és a természetben is.

Különösen figyelemre méltónak tartom azt, ahogy Fáj Attila finom elemzéssel kimutatja, hogy a londoni színben megjelenő kapitalizmus-kritika megfelel Vico „kegyetlen kegyességének”, azaz „pietà empia”, amely szerinte az istenek korát jellemzi, és a nápolyi filozófus szerint, ha hiányzik a kegyesség, akkor nincsen sem emberi vallás, sem emberi társadalom. A falanszter színben érvel Madách mellett, hogy a tudomány nem helyettesítheti a kegyességet, a tudósok mint „új héroszok” csak megszegyenítik és szolgáskorban tudják tartani a valódi héroszokat, mint például Platont, Luthert vagy Michelangelot. Fáj Attila rámutat arra, hogy Madách Michelet francia fordításában, illetve értelmezésében ismerte meg Vico gondolatvilágát. Aláhúzza annak a fontosságát is, hogy Vico talált egy üdvtörténeti példát az emberiség számára az örök ismétlődéséből, a ciklikusságból való kitörésre: ez pedig a választott nép szabadulása Egyiptomból. Fáj ezzel is motiválja Madách *Mózes* című tragédiájának témaválasztását.

Említsünk meg még néhány érdekes mozzanatot a mű utóéletéből, olyan mozzanatokot, amelyeket új megvilágításba helyez a tanulmányíró. Mindenekelőtt Jevgenyij Zamjatyin *Mi* című anti-utópiáját (1923): a szovjet hatalom totális kritikáját tartalmazó művet természetesen sokáig ki sem adták, Fáj Attila viszont érvel amellett, hogy a nálunk sajnos még mindmáig ismeretlen regény fő ihletője a már Gorkij által imádott és oroszra fordított Madách. Hasonlóképpen izgalmas James Joyce esete. Az író ugyanis ismerte, sőt jól ismerte az 1908-ban

Fiumében olaszra fordított tragédiát, amelyet ő finnugor mítoszként értékelt. Eppen ezért fel is használta a *Finnegans Wake*-ben (1939). Dublinba helyezte át Adámot és Évát, a Phoenix Parkba képzelt földi paradicsomba, ahol az első emberpár egy hosszú éjszakán végigálmodja az emberiség történetét.

Ami a tragédia olasz színházi utóéletét illeti, Fájtól megtudhatjuk, hogy groteszk módon először egy sci-fi filmvígjátékban („Super Fantozzi”, 1986) léptettek fel egy Adám-szerű főhőst; a valódi színházi közönség először 2000-ben ismerhette meg a Tragédiát. Ekkor ugyanis ezt az új fordítást a Római Magyar Akadémia és a budapesti Olasz Kultúrintézet, nevezetesen Szabó Győző és Giorgio Pressburger jóvoltából Cividale del Friuliban mutatták be. A festői városka különböző színhelyein épített dobogókon, három egymás utáni napon került színre a teljes Tragédia.

Megjegyzendő végül, hogy a szép kiállítású könyvet Zichy Mihály illusztrációi díszítik. A bevezető tanulmányból azt is megtudhatjuk, hogy Zichy, mint a cári udvar festője maga kezdeményezte Madách művének oroszra fordítását és pontosan ez volt, ami felkeltette Gorkij figyelmét.

Véleményem szerint a fordítás a lehetséges színpadra alkalmazás szempontjait helyesen vette figyelembe, amikor legnagyobbreszt a prózai forma mellett döntött és csak mintegy betétként alkalmazott versben fordított részleteket. (Nagyon szép például a XI. szín nyitó kórusa.) A bevezető tanulmány pedig olyan sok újdonságot tartalmaz, oly mértékben átértékeli Madách filozófiáját, hogy bizonyára nagy visszhangja fog támadni a hazai Madách-szakirodalomban is. (Imre Madách, *La tragedia dell'uomo*, Traduzione di Umberto Viotti e Vittoria Curlo, Premessa da Attila Fáj. Edizione dell'Accademia d'Ungheria in Roma, Roma, 2000.)

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ